

Γ'.

Διὰ τοῦ καθορισμοῦ τῆς φύσεως τῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς διακρίσεως αὐτῆς ἀπὸ τῆς θετικῆς θρησκείας ἀποκτιῶμεν, ὡς ἐλπίζω, τὴν ἀπαραίτητον ἐκείνην ἀποψιν, ἀπὸ τῆς ὁποίας μόνῃς εἶναι δυνατὸν νὰ κρίνωμεν ἂν καὶ κατὰ πόσον ἦτο ὁ Γκαίτε θρησκευτικῆ προσωπικότης καὶ εἰς ποῖον ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων τύπων ἀνήκε. Πρὸς τοῦτο ὁμοίως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλύσωμεν πρότερον τὴν προσωπικότητά του καὶ νὰ ἐξεύρωμεν τὰ θεμελιώδη καὶ σταθερὰ γνωρίσματα αὐτῆς. Τοῦτα εἶναι κατορθωτὸν τὸ μὲν διὰ τῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ ἔργου τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ βίου καθόλου, τὸ δὲ διὰ τῆς συνεξετάσεως τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθη καὶ ἔδρασε. Διότι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη πρὸς τὸν εὐρύτερον πνευματικὸν κύκλον τῶν χρόνων τῆς, ἀποτελοῦσα μετ' αὐτοῦ ἐνιαίαν ὀργανικὴν ὁλότητα. Τοῦτο δὲν ἰσχύει μόνον περὶ τῶν κοινῶν θνητῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων, οἵτινες εἶναι καὶ αὐτοὶ τέκνα τῆς ἐποχῆς των, μὲ τὴν διαφορὰν ὁμοίως ὅτι τὰς ἑξωθεν ἐπιδράσεις ἀφομοιοῦν κατ' ἴδιον τρόπον δημιουργοῦντες ἐξ αὐτῶν νέας συνθέσεις καὶ ἐπιβάλλοντες τὴν σφραγίδα τοῦ ἰδικοῦ των ἐσωτερικοῦ κόσμου καὶ καθιστάμενοι ὁδηγοὶ εἰς κάτι ἀνώτερον καὶ προφήται νέας κοσμοθεωρίας, πηγὴ νέων ἱστορικῶν κινήσεων ἢ πλουτισμοῦ καὶ ἐξάρσεως τῶν ἐπιγιγνομένων.

Πρὶν ἢ ὁμοίως προβῶμεν εἰς πάντα ταῦτα νομίζομεν σκόπιμον νὰ παράσχωμεν ἀμυδρὰν ὄσον καὶ σύνοτον εἰκόνα τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως τοῦ Γκαίτε, ὅπως τοῦλάχιστον ἐμφανίζεται αὕτη ἐξωτερικῶς θεω-

ρουμένη και να εξετάσωμεν μετ' αὐτὴν μὴ τυχὸν ὁ δημιουργὸς τοῦ «Φάουστ» διετέλει εἰς ἐσωτέραν σχέσιν πρὸς τὸ θετικὸν θρησκευμα, τ. ἔ. τὸν χριστιανισμόν εἴτε ἐν τῇ γενικωτέρᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως εἴτε ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας

Ἡ θρησκευτικὴ αὕτη ἐξέλιξις ἐξεικονίσθη διεξοδικώτατα μὲν ὑπὸ τοῦ Φίλτς, λεπτότατα δὲ ὑπὸ τοῦ Σέλλ, ὁ δὲ Φόγγελ συνέλεξε τὰς πολυαρίθμους περὶ θρησκείας ἐκφράσεις τοῦ ποιητοῦ. Ὁ βίος του εὐνάται νὰ διαιρεθῇ εἰς πέντε διαδεχομένας ἀλλήλας περιόδους. Μετὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, ἡ ὁποία ἐκτείνεται μέχρι τῆς ἐν Λιψία διαμονῆς, ἀκολουθοῦν οἱ χρόνοι τοῦ Στρασβούργου, τῆς Φραγκούρτης καὶ τοῦ Βέτ-σλαρ, ὡς καὶ τὰ πρῶτα δέκα ἔτη τῆς Βαϊμάρης μέχρι τῆς εἰς Ἰταλίαν μεταβάσεως. Ὀλόκληρος αὕτη ἡ χρονικὴ περίοδος περιλαμβάνει τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον στάδιον τῆς ἐξελίξεώς του. Τοῦτο διαδέχονται οἱ χρόνοι ἀπὸ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ διαμονῆς μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ SCHILLER, ἡ περίοδος τῆς ἀνδρικῆς ἡλικίας τοῦ ποιητοῦ. Τὸ πέμπτον τέλος στάδιον, ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ φίλου μέχρι τῆς τελευταίας αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, εἶναι οἱ χρόνοι τῆς τελειώσεως τῆς προσωπικότητος, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ὁ γέρων πλέον Γκαϊτε, ἀλλ' ἄνευ τῶν συνήθων κακῶν καὶ μειονεκτημάτων τῆς γεροντικῆς ἡλικίας.

Πολλοὶ θέλοντες νὰ ἀποδείξουν κατ' ἴδιον τρόπον ὅτι ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία συμβιβάζεται πρὸς τὸ πνεῦμα, ὅπερ διέπει τὸν νεώτερον πολιτισμόν, ἐπεχείρησαν νὰ ἀνεύρωσιν ἴχνη χριστιανικῆς πίστεως ἢ χριστιανικοῦ φρονήματος εἰς τινὰς τῶν περιόδων τῆς ἐξελίξεως τοῦ μεγάλου καλλιτέχνου, ὀρμώμενοι, ὡς ἀπὸ ἀσφαλοῦς ἀφετηρίας, ἐξ ὧν ὁ ἴδιος λέγει ἐν τινὶ ἐπι-

στολή. Κατὰ τὰς ποικίλας ροπὰς τῆς φύσεώς μου, γράφει ὁ Γκαίτε, δὲν ἱκανοποιούμην ὑπὸ ἑνὸς μόνου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, ἀλλὰ (ὡς ἐρμηνεύει ἀλλαχοῦ) ὡς ποιητῆς μὲν καὶ καλλιτέχνης εἶμαι πολυθεϊστής, ὡς φυσιοδίφης πανθεϊστής καὶ ὡς αἰσθανόμενος τὴν ἀνάγκην Θεοῦ διὰ τὴν ἠθικὴν μου προσωπικότητα μονοθεϊστής. Αἱ τρεῖς αὗται ροπαὶ ζοῦν συγχρόνως ἐντὸς τῆς ψυχῆς του· ἀλλὰ κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξελίξεώς του προέχει ἐκάστοτε τῶν ἄλλων μία ἐξ αὐτῶν. Κατὰ τὸ τελευταῖον ἐν τούτοις εἶναι ἐκπεφρασμένως θεϊστής, μετὰ πολλῶν ὅμως στοιχείων πανθεϊστικῶν. Ἄλλ' ὁ θεϊσμός οὗτος δὲν ἀπολείπει, λέγουσιν, αὐτὸν οὔτε κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν, χρόνους κατὰ κανόνα ἰδανισμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ. Τὸ πολὺ ὑποχωρεῖ τὸ θεϊστικὸν φρόνημα κατὰ τὴν ἀνδρικήν ἡλικίαν τοῦ ποιητοῦ, τὴν ὁποίαν αὐτὸς ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει ὡς ἐποχὴν σκεπτικισμοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν γεροντικήν, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὡς ὁ ἴδιος πάλιν ὁμολογεῖ, αἰσθάνεται ἑαυτὸν φερόμενον ὑπὸ μυστικοπαθείας. Ἀπὸ τῶν δεδομένων τούτων ὁρμώμενοι συγκροτοῦσι τὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Γκαίτε, πειρώμενοι γὰρ τεκμηριώσουν αὐτὴν διὰ τῶν ἐκάστοτε λόγων, ἐκφράσεων καὶ σκέψεων αὐτοῦ.

Ὡς παῖς ζῆ ὁ ποιητῆς ἐντὸς περιβάλλοντος αὐστηρῶς ὀρθοδόξου Δουθηρανισμοῦ. Προῖδον τούτου τὸ παίημα περὶ τῆς εἰς Ἀθῆναι καταβάσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ παιδὸς πρὸς ἔκφρασιν τῆς στενῆς μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου σχέσεως, περὶ ἧς κατωτέρω, δεικνύει τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔμελλε γὰρ ἔχῃ βραδύτερον διὰ τὴν εὐσέδειάν του ἢ φύσις.

Κατὰ τὸ δεύτερον καὶ τρίτον στάδιον τῆς ἐξελίξεώς του ὁ Γκαίτε ἀπομακρύνεται ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς ἐκκλη-

αὐτὸν διὰ τοῦ ἔκουσίου περιορισμοῦ τῶν πόθων του ἐπὶ τῇ βίσει τῆς πίστεως εἰς τὴν τὰ πάντα διέπουσαν ἔνθεον φύσιν. Εἰς τὴν ἰδεαλιστικὴν ταύτην διάθεσιν τῆς ψυχῆς του ἐπιδρᾷ νῦν, ἐνισχύουσα αὐτὴν καὶ συμβάλλουσα εἰς τὴν ἐσωτερικὴν του γαλήνην, ἡ κυρία φῶν Στάϊν.

Τῆς νέας του ταύτης καταστάσεως ἔκφρασις καλλιτεχνικὴ εἶναι ἡ «Ἰφιγένεια». Τὴν κατάστασιν ταύτην τερματίζει ἡ ἐν Ἰταλίᾳ διαμονή. Ὁ Γκαίτε εἶναι πλέον ὄριμος ἀνὴρ, πατῶν ἐπὶ σταθερᾷ γῆς. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαιότητος ἐνισχύεται ἐντὸς αὐτοῦ ἡ πρὸς τὴν εἰδωλολατρειαν διάθεσις· οἱ ὕλικοι του πόθοι ζητοῦν καὶ εὐρίσκουν ἱκανοποίησιν. Ὁ σύνδεσμός του πρὸς τὴν Χριστιάναν Βούλπιους, ἂν καὶ πιστὸς καὶ εἰς θέσιν γάμου τιθέμενος ὑπ' αὐτοῦ, προσβάλλει ἐν τούτοις τὰ ἦθη. Τὴν εἰδωλολατρικὴν ταύτην διάθεσιν του ἐκφράζει ὁ Γκαίτε εἰς τὰς «Ρωμαϊκὰς Ἐλεγείας», τὰ δὲ «Ἐνετικὰ ἐπιγράμματα» δεικνύουν τὸ μῖσός του πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, τὸ ὁποῖον ἀναφλέγεται ἐν τῇ ψυχῇ του διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ λαοῦ δυνάμεως τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τὴν ὁποῖαν γνωρίζει τὸ πρῶτον ἐν Ἰταλίᾳ. Τὸ μῖσος τοῦτο ὑπενθυμίζει παλλάκις Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτην. Ἀφ' ἑτέρου γίνεται περισσότερον σκεπτικιστής, τὸν σκεπτικισμόν του δὲ τοῦτον ἐκφράζει διὰ τῆς Βίβλου τοῦ «Ράϊνεκε Φούξ». Ἀλλὰ πρὸς τούτοις συντελεῖται συγχώνευσις τοῦ πολυθεϊσμοῦ τοῦ καλλιτέχνου πρὸς τὸν πανθεῖσμόν τοῦ φυσιοδίφου, ἡ ὁποία, τῇ βοήθειᾳ καὶ τῶν φυσικῶν σπουδῶν, εἰς τὰς ὁποίας μετὰ περισσοτέρας ἐντάσεως ἐπιδίδεται, ὁδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὸν ἀπαρτισμόν τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ—Φύσεως, τοῦ ἐκ τῶν ἔνδον δρῶντος καὶ κινουμένου Κόσμου, διεπ-

μένου ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος, ὑφ' ἧς καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα.

Βραδύτερον γνωρίζει τὸν Σίλλερ καὶ δι' αὐτοῦ τὸν Κάντιον· διὰ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν προσεγγίζει πάλιν εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἐπειδὴ οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐξαιρουῦν τὸ ἠθικὸν μέρος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ὑπεράνω πάντων θέτουν τὴν ἠθικὴν προσωπικότητα. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπεξεργάζεται νῦν τὸν «Φάουστ», τὸν ὁποῖον συναποκομίζει μεθ' ἑαυτοῦ καθ' ὅλην του τὴν ἐξέλιξιν, πρὸς τὸν σκοπὸν γὰρ καταστήσῃ αὐτὸν θεοδικίαν, μυστήριον, θρησκευτικὸν ποίημα.

Κατὰ τὸ γῆρας μεθίσταται, ὡς ἰσχυρίζονται, εἰς τὸν θεϊσμόν, τῆς μεταστάσεως δὲ ταύτης κυριώτατον μαρτύριον εἶναι τὸ «Δυτικο-ανατολικὸν Διδάκνιον». Ὁλομερῆς ἱστορικὴ νόησις, περιωπή, ἀπὸ τῆς ὁποίας βλέπει τὰ τοῦ κόσμου, ἐνδόμυχος εὐσέβεια ἐμφανίζουσι αὐτὸν κορύφωμα τῆς μέχρι τότε ἀνθρωπότητος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς προγενεστέρας του γνώμας, ἐκτιμᾷ τώρα πλέον καὶ τὸ ἱστορικὸν στοιχεῖον ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, τὴν ἐκκλησίαν ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς, τὴν μεταρρυθμίσειν, πρὸ πάντων δὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ. Τερματίζει τὸν «Φάουστ» διὰ τῆς χριστιανικῆς ἰδέας τῆς ἀπολυτρώσεως· τὰ Γνωμικά του, πλήρη ὠρίμου σοφίας, περιέχουσι βαθυστοχάστους σκέψεις περὶ χριστιανισμοῦ καὶ ἁγίας Γραφῆς, ἡ ὁποία ὑπῆρξε πράγματι τὸ προσφιλέστερόν του ἀνάγνωσμα καθ' ὅλον του τὸν βίον· καὶ ἑνδεκά ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου του ἐπιστέφει τρόπον τινὰ τὴν πλουσιωτάτην κατὰ πάντα ἐξέλιξιν του δι' ὧν λέγει περὶ τοῦ ἀνυπερβλήτου καὶ ἀπαραμιλλήτου τῆς ἠθικῆς τῶν Εὐαγγελίων καὶ διὰ τῆς ὁμολογίας τῆς εὐλαθείας καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς

τὸν Ἰησοῦν καὶ τὸν Ἥλιον, τὰς δύο Ἀποκαλυψεῖς τοῦ Αἰωνίου.

Δ'.

Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως τοῦ Γκαίτε περιέχονται χωρὶς ἀμφισβολίαν πολλὰ τὰ ἀληθῆ καὶ ἀξία λόγου, ὡς λ. χ. τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἐπ' αὐτὸν ἐπιδράσεις τοῦ Σπινόζα, τοῦ Χέρδερ, τοῦ Σίλλερ καὶ τοῦ Καντίου ἢ τὰ ἐξ αὐτῆς διαφαινόμενα δύο βασικά γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὴν σχέσιν τοῦ ποιητοῦ ἐναντι τῆς θρησκείας, τοῦτ' ἔστιν ἡ μεγάλη σημασία τῆς φύσεως ἐν τῇ κοσμοθεωρίᾳ του καὶ ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία, τὴν ὁποίαν διατηρεῖ ἀπέναντι πάσης παραδόσεως, εἴτε δογματικῆς εἴτε ἱστορικῆς, ἐν τῇ θρησκείᾳ. Ὅ,τι θεωροῦμεν ἀνακριβὲς εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ὁ Γκαίτε ἠσθάνθη ποτὲ ἑαυτὸν Χριστιανὸν εἴτε ἐν τῇ γενικωτέρᾳ εἴτε ἐν τῇ στενωτέρᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως. Ἐν πρώτοις οὐδέποτε ἐτέλεσεν εἰς βαθυτέρας σχέσεις πρὸς τὸν εὐσεβισμόν. Ἡ ἐπί τινα χρόνον ἐπίδρασις ἐπ' αὐτοῦ τῆς δεσποινίδος φὸν Κλέττεμπεργ ἐξηγεῖται ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων ὄλως συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας διῆγε τότε ὁ Γκαίτε. Ἀσθενῆς κατὰ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἐπιστρέφει ὁ φοιτητῆς τῆς Λιψίας εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον, ὅπου ἡ μητρικὴ φροντίς τῆς εὐσεβοῦς γυναικὸς ἀσκεῖ εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ. Εὐγνωμονῶν, δεικνύει πρὸς τὴν πίστιν τῆς καὶ τὰς πεποιθήσεις τῆς ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἐκδηλοῦται διὰ τῆς πρὸς τὸν ἰδικόν τῆς κόσμον συγκαταβατικότητος τοῦ ποιητοῦ, ὅστις ἀπαθανατίζει βραδύτερον τὴν ψυχικὴν εὐγένειαν τῆς Σωσάνης εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις μιᾶς ὥρας ψυχῆς» με συγκλίνησιν, ὅπως ὁμολογεῖ πρὸς τὸν Σίλλερ, ἀλλὰ καὶ ἐν

τῆ πεποιθήσει ὅτι «ὁλος ἐκεῖνος ὁ κόσμος στηρίζεται ἐπὶ εὐγενεστάτης αὐταπάτης».

Πλὴν τῆς Κλέττεμπεργ συνεδέετο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ Γκαϊτε καὶ πρὸς ἄλλους εὐσεβιστάς. Ἐνεστρέφετο πρὸς τοὺς θεολόγους Λάγγερ καὶ Λίμπρεχτ, καθὼς καὶ μετὰ ἀνθρώπων ἀνηκόντων εἰς τὸν κύκλον τῶν Χερρνούτων. Κατὰ τὴν ἐν Στρασβούργῳ διαμονὴν εἶχε στενάς σχέσεις πρὸς «εὐσεβεῖς ἀνθρώπους». Κατὰ τὰς μετ' αὐτῶν συζητήσεις προσεπάθει νὰ κάμνη χρῆσιν τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ὄρων, χωρὶς ὅμως νὰ καταρθῶσῃ τοῦτο ἐπιτυχῶς. Τοῦναντίον, ὡς μαρτυρεῖ ἡ Κλέττεμπεργ, ἦτο εὐκολώτερον εἰς αὐτὸν νὰ ἐμφανίζετο ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του ὡς εἰδωλολάτρης. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι οἱ εἰς τὸν εὐσεβισμόν ἀνήκοντες φίλοι του δὲν ἐθεώρουν αὐτὸν Χριστιανόν, ὅπως καὶ αὐτὸς ἠσθάνετο ἑαυτὸν ξένον πρὸς τὴν κίνησιν ταύτην, τῆς ὁποίας τὴν διδασκαλίαν περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος καὶ παντελοῦς διαφθορᾶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνεχθῶσι, γνήσιον τέκνον τῆς Διαφωτίσεως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἠθικὴν του αἰσιοδοξίαν. Πολλοί, ὅπως ἐνισχύσουν τὴν γνώμην ὅτι ὁ Γκαϊτε ἐχρημάτισεν εὐσεβιστής, προβάλλουν τὰς σχέσεις τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν ἐν Στρασβούργῳ ὁμοτράπεζόν του Γιούγγ Στίλλιγγ, τὸν ἔπειτα ἐπιφανῆ ὀφθαλμολόγον. Ἄλλὰ πρὸς τὸν τύπον τοῦτον τῆς πάντοτε ἀκμαίας καὶ δροσερᾶς παιδικῆς εὐσεβείας πρὸς τὸν Θεὸν δὲν εἴλκυε τὸν Γκαϊτε οἷστρός τις εὐσεβιστικὸς, ἀλλὰ ἡ παράδοξος καὶ σπανία σταδιοδρομία του, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἀνθρωπον ὅπως τὸν ἐφαινότατο ὁ δημιουργὸς τοῦ «Φάουστ» καὶ ὅπως τὸν ὠνειρεύετο ἡ ἐποχὴ καθόλου, ἐποχὴ τοῦ βιογραφικοῦ μυθιστορηματος.

Ὡς ὁ εὐσεβισμός, τοιουτουτρόπως ἀνυπόστατος εἶναι καὶ ἢ κατὰ τὸ γῆρας προσέγγις τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Εἶναι βεβαίως ἀληθές, ὅτι πολλάκις ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ ἐκδηλώσῃ τὸν σεβασμόν του πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τοῦ βίου του. Ἄλλ' οὐδέποτε οὔτε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὑπῆρξε πιστὸς ὁπαδὸς τῆς. Ὅ,τι λέγει περὶ τοῦ Χριστοῦ ἕνδεκας ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου του δὲν εἶναι τι πλεόν ἐκφράσεως βαθέος σεβασμοῦ. Ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ, λέγει ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Ἐκκερμαν, κλίνω τὴν κεφαλὴν ὡς πρὸ τῆς θείας ἀποκαλύψεως τοῦ ὑψίστου ἀξιώματος τῆς ἠθικῆς. Ἀμέσως ὁμως ἐξακολουθεῖ ; « Ἄν κανεὶς ἐρωτήσῃ ἂν ἀνήκῃ εἰς τὴν φύσιν μου νὰ λατρεύω τὸν ἥλιον, θὰ ἀπαντήσω κατηγορηματικῶς ναί. Διότι εἶναι καὶ αὐτὸς ἀποκάλυψις τοῦ ὑψίστου, καὶ μάλιστα ἢ καταπληκτικωτέρα δι' ἡμᾶς τοὺς θνητούς. Ἐν αὐτῷ λατρεύω τὸ φῶς καὶ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, τόσον ἡμεῖς ὅσον καὶ ὅλα τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα». Οἱ προσήλυτοι καίουν πᾶν ὅ,τι πρὸ τῆς ἐπιστροφῆς των ἐλάτρευαν. Ὁ Γκαῖτε ἐξακολουθεῖ νὰ λατρεύῃ τοὺς παλαιοὺς θεοὺς καὶ μετὰ τὴν ὑποτιθεμένην ἐπιστροφήν του εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ὁμιλῶν δὲ περὶ τοῦ Χριστοῦ θέτει αὐτὸν εἰς ἴσην μαῖραν πρὸς αὐτούς. Διότι ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του ἀπόψεως, τῆς πανθειστικῆς, τόσον ὁ ἥλιος ὅσον καὶ ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Πλάτων δύνανται νὰ εἶναι ἀποκαλύψεις τοῦ Αἰωνίου.

Οὔτε λοιπὸν ὡς νέος οὔτε ὡς γέρον εἶνε δυνατόν νὰ λογισθῇ ὁ μέγας ποιητὴς Χριστιανός. Ὅθεν ὑπολείπεται νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἢ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν σχέσις αὐτοῦ καθ' ὅλον του τὸν βίον εἶναι ἢ χαρακτη-

ριζουσα τήν μέσσην αὐτοῦ ἡλικίαν, δηλαδή ἢ κατὰ τὸ μάλλον ἢ ἥττον ψυχρὰ ἀπόρριψις τῆς ἡμετέρας θρησκείας. Ἡ διάθεσις του δὲ αὕτη ἀπέναντι αὐτῆς ἐμφανίζει διαφόρους ἀποχρώσεις καὶ ἐναλλαγὰς, καθ' ὄρισμένον δὲ χρονικὸν σημεῖον αὐξάνει μέχρι μίσους, ἀξίου ἐνὸς Ἰουλιανοῦ. Τοῦ μίσους τούτου εἶναι πλήρης, ὅταν κατὰ τὸ μεσουράνημα τῆς ἡλικίας του, κεκορησμένος ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαιότητος, γράφει τὸ πικρὸν ἐκεῖνο ἐνετικὸν ἐπίγραμμα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκφράζει μὲ παραβολὰς τόσον ὠμὰς τὴν ἀποστρεφὴν του πρὸς τὸν στυγρὸν. Γενικῶς ἔμως εἶπειν χαρακτηριστικοὶ διὰ τὴν πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν στάσιν του εἶναι αἱ λόγιοι του πρὸς τὸν Λαθάτερ, τὸν περίφημον εὐσεβιστὴν ἱεροκήρυκα τῆς Ζυρίχης καὶ φίλον του: «Δὲν εἶμαι ἀντίχριστος, δὲν εἶμαι ἄμοιρος χριστιανισμοῦ, ἀλλ' εἶμαι ἀσφαλῶς μὴ χριστιανός». Τὸ αὐτὸ λέγει καὶ ἢ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν, γέρων πλέον ὁ ποιητής, δίδει εἰς παλαιὰν φίλην τῶν νεανικῶν του χρόνων, τὴν κόμησσαν Στόλβεργ. Αὕτη εἶχε παρακαλέσῃ αὐτὸν νὰ ἀποστρέψῃ τὸ πρόσωπον ἀπὸ τῶν μικρῶν καὶ ματαίων τοῦ κόσμου τούτου καὶ νὰ ὑψώσῃ τὸ βλέμμα καὶ τὴν καρδίαν πρὸς τὸ Αἰώνιον. «Ἀγαπητέ, ἀγαπητέ μου Γκαῖτε, ζήτησε ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος τόσον εὐχαρίστως ἀφήγει νὰ εὐρεθῇ. Πίστευσε καὶ σὺ εἰς ἐκεῖνον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπιστεύσαμεν ἡμεῖς καθ' ἔλπην μας τὴν ζωὴν». Πράως, ἀλλὰ σταθερῶς ἀπαντᾷ ὁ γέρων: «Καθ' ὅλον τὸν ἐπίγειον βίον μου τὰ ὄμματά μου ἦσαν ἐστραμμένα πρὸς τὸ ὕψιστον. Τὸ ἴδιον ἔκαμες καὶ σὺ καὶ οἱ ἰδικοὶ σου. Ἄς ἐξακολουθήσωμεν λοιπὸν ἐργαζόμενοι ἐφ' ὅσον εἶναι ἡμέρα. Τοιοῦτοτρόπως δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ φοβώμεθα τὸ μέλλον. Ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ πατρὸς μας ὑπάρχουν πολλαὶ μοναὶ· θὰ μεριμνήσῃ καὶ ἐκεῖ

περὶ ἡμῶν, ἀφοῦ τόσον ὠραίαν διαμονήν ἠτοίμασε εἰς ἡμᾶς καὶ ἐδῶ κάτω». Κατὰ ταῦτα ὁ Γκαϊτε δὲν ἦτο Χριστιανός.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο οὐδέλως εἶναι δυνατὸν νὰ ἀλλοιώσῃ τὸ προβαλλόμενον, ὅτι ὁ ποιητὴς συνέστησεν ἑαυτὸν εἰς τὸν καγκελλάριον Μύλλερ ὡς τὸν μόνον Χριστιανόν, «ὡς ὁ Χριστὸς ἤθελεν αὐτόν». Διότι ἡ ἔννοια Χριστιανός ἐγυμνώθη ἐνταῦθα τοῦ ἱστορικοῦ της περιεχομένου καὶ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸν ὁπαδὸν φυσικῆς θρησκείας, ἐστερημένης παντὸς θετικοῦ καὶ δογματικοῦ στοιχείου.

Ὁ Γκαϊτε δὲν ἦτο λοιπὸν Χριστιανός ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως. Δὲν ἦτο καὶ Χριστιανός ἐν τῇ γενικωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Κοινὸν εἰς ὅλας τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας καὶ αἵρέσεις, εἰς τε τὸν συντηρητικὸν καὶ τὸν ὑπεράγαν φιλελεύθερον Χριστιανισμόν, εἶναι ἡ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ συνδεδεμένη εὐσέβεια. Ἐπὶ τῷ ποιητῇ οὔτε τοιαύτη εὐσέβεια ὑπάρχει.

Ε΄.

Τὸ γεγονός τοῦτο τῆς πλήρους ἀποξενώσεως τοῦ ποιητοῦ ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας ἐπεχείρησαν νὰ ἐξηγήσουν κατὰ διαφόρους τρόπους. Οὔτε ἡ χριστιανικὴ ἀγωγή τοῦ ἔλειψεν οὔτε θρησκευτικαὶ παρρημίαι κατὰ τὸν βίον του διὰ θρησκευτικῶν κινήσεων καὶ διὰ φιλικῶν σχέσεων πρὸς διαφόρους θεολόγους. Πῶς λοιπὸν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ψυχρὰ ἐκείνη ἀπόρριψις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας; Πταλεῖ ἴσως ἡ ξηρὰ διδασκαλία τῆς κατηχήσεως, ἰσχυρίσθησαν μερικοί, περὶ τοῦ τρόπου τῆς ὁποίας τόσην πικρὰν εἰρωνεῖαν μετεχειρίσθη ὁ Ζάν Πάουλ. Ἄλλοι

τὴν αἰτίαν τοῦ φαινομένου ἐπεζήτησαν νὰ ἀνεύρουν εἰς τὸν θεολογίαν τῶν χρόνων τοῦ ποιητοῦ, ἢ ὁποῖα παρέμεινε προσκεκολλημένη τυφλῶς εἰς τὸ γράμμα τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ δι' ἀνεπαρκῶν παραχωρήσεων εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ νεωτέρου πνεύματος οὔτε εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ προωδευμένου τμήματος τῆς κοινωνίας ἐπήρκει οὔτε τὴν σταθερότητα ἦτο φυσικὰ εἰς θέσιν νὰ δεικνύη, ἐπὶ τῇ ὁποίᾳ διεκρίνεται ἢ εἰς οὐδὲν ὑποχωροῦσα ἐκκλησιαστικὴ ὀρθοδοξία. Ἡ μήπως ἀπώθει αὐτὸν ἢ ἐκκλησία, τῆς ὁποίας ἡ μὲν ἱστορία ἐφαίνετο εἰς αὐτὸν ὡς δυσδιάλυτον σύμπλεγμα πλανῶν καὶ βίας, αἱ δὲ τελεταὶ καὶ οἱ τύποι τῆς λατρείας δυσηρέστου:

Ἔοικε αὐτὰ συνήργησαν πιθανώτατα εἰς τὴν γέννησιν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἐκείνης ἀπέναντι τοῦ χριστιανισμοῦ, δὲν ἀποτελοῦν ὁμῶς τὸν κύριον καὶ οὐσιώδη λόγον αὐτῆς. Τοῦτον δέον νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὸ πνεῦμα καθόλου τῆς ἐποχῆς ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ψυχροσύνησιν τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Γκαῖτε δὲν ἦτο Χριστιανὸς «ἀπὸ θρησκείαν», κατὰ τὸ δίστιχον ἐκεῖνο τοῦ Σίλλερ. Ἄνηκεν εἰς τύπον κοσμοθεωρίας καὶ θρησκευτικότητος, ὅστις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκανοποιηθῇ ὑπὸ τοῦ θετικοῦ θρησκευέματος. Διὰ τοῦτο δημιουργεῖ εἰς ἑαυτὸν ἰδίαν θρησκευτικὴν ἔκφρασιν, τῇ βοήθειᾳ συγγενῶν πνευμάτων καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ χριστιανισμοῦ. Πρὸς τὴν δημιουργίαν δὲ ταύτην συμβάλλει μεγάλως καὶ ὁ πνευματικὸς βίος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, καὶ δὴ ἡ ἐν αὐτῷ ἀρχουταροπία, τὴν ὁποίαν καλοῦμεν Διαφώτισιν.

Συγεξετάζοντες τὸν βίον τοῦ Γκαῖτε μετὰ τῆς ἑλλης ταύτης ἱστορικῆς περιόδου, κατορθώνομεν νὰ διεισδύσωμεν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ, νὰ κατανοήσωμεν τὴν προσωπικότητά του καὶ νὰ διαπιστώσω-

μεν κατὰ πόσον καὶ εἰς τί συνέβαλον αἱ ροπαὶ τῶν χρόνων τοῦ εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὴν ἔκφρασιν τῆς θρησκευτικότητός του. Ἰὸ ἰδιάζον αὐτῆς δὲν καθορίζεται διὰ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὴν θρησκείαν τῶν προφητῶν ἢ πρὸς τὸν χριστιανισμόν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Λουθήρου, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς πρὸς τὴν νοοτροπίαν τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Διαφωτίσεως, τὸν ἐρηθολογισμόν τοῦ Γκέλλερτ, τοῦ Πφέφφελ, τοῦ Φραιξερίκου Νικολάϊ, τοῦ Ἐγκελ, πρὸς τὴν δημώδη φιλασοφίαν τῶν χρόνων ἐκείνων, τὴν εὐθυμον αἰσιοδουξίαν, τὴν ἀφηρημένην καὶ ἄνευ θετικοῦ περιεχομένου πίστιν πρὸς τὸν Θεόν, τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἀθανασίαν. Ἄλλ' οὕτω ἐγγίζομεν τὰ προβλήματα τῆς Διαφωτίσεως, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐκπηγάζει ὁ Γκαίτε καὶ ὅλη ἡ κλασικὴ γραμματεία τῆς Γερμανίας, τὴν ὁποίαν ἔμως τόσοσιν αὐτὸς ὅσον καὶ οἱ λοιποὶ Γερμανοὶ κλασικοὶ ὑπερενίκησαν, συντελέσαντες ὅπως ὑπερνικηθῆ καὶ ὑπὸ τῆς γερμανικῆς ψυχῆς καθόλου.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ἠθέλησάν τινες νὰ ἀρνηθοῦν παρὰ τοῖς κλασικοῖς τῆς Γερμανίας τὴν ὑπαρξίν στοιχείων τῆς νοοτροπίας τῆς Διαφωτίσεως, ἐξαιροῦντες μόνον τὸν Λέσσιγκ, παρὰ τῷ ὁποίῳ εἶναι ταῦτα καταφανῆ. Κατὰ συνέπειαν ἐξέλαβον καὶ τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Γερμανικὸς ἰδανισμὸς» κίνησιν ὡς φαινόμενον γεννηθὲν ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τὴν Διαφώτισιν, ὡς τι ὅλως διάφορον αὐτῆς καὶ ξένον.

Ἄλλ' ὅμως οὔτε οἱ κλασικοὶ Γερμανοὶ αὐτοὶ ἠρνήθησαν τὴν Διαφώτισιν ὡς προϋπόθεσιν τῆς πνευματικῆς τῶν φύσεως. Τυχάνει βεβαίως ἀναμνησθήτητον ὅτι ἀπὸ τῆς Διαφωτίσεως ἔλειπον γνωρίσματα λίαν χαρακτηριστικὰ διὰ τὸν γερμανικὸν ἰδανισμόν, οἷα εἶναι ὁ μεγαλοφυῆς χαρακτήρ, ἡ ἀίθεροδάμων πτήσις

τῶν ἰδεῶν, ἢ φυσική, πρωτότυπος καὶ ζωντανὴ ἐπι-
 πτεία. Ἀλλὰ μετὰ αὐτῆς καὶ τῶν Γερμανῶν κλασι-
 κῶν ὑφίστανται τόσα τὰ κοινά, ὥστε γὰ εἶναι ἀπολύ-
 τως ἀδύνατον γὰ ἀρνηθῆ τις τὸν στενὸν σύνδεσμον,
 ὅστις ὑπάρχει μετὰ τῶν δύο φαινομένων. Τὰ κοινά
 ταῦτα εἶναι τὸ πρὸς τὴν πρόοδον ἐνδιαφέρον, ἢ πρὸς
 διαφώτισιν καὶ μόρφωσιν ροπὴ, ἢ πρὸς ἠθικὴν πρά-
 ξιν προσπάθεια, ἢ πίστις πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν
 ἐλευθερίαν, ἢ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ἐκκλη-
 σιαστικῆς καὶ τῆς ἄλλης αὐθεντίας, ἢ τάσις πρὸς ἐλευ-
 θέραν καὶ αὐτόνομον ἐπιστήμην, πρὸς αὐτόνομον ἠθι-
 κὴν καὶ αὐτοτελεῆ συνείδησιν.

Συνέπεικ τούτου εἶναι ὅτι καὶ ὁ γερμανικὸς ἰδανι-
 σμὸς δὲν ἐνδιαφέρετο πλέον, ἀκριδῶς ὡς ἡ Διαφώτι-
 σις, περὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐκείνων προβλημάτων, τὰ
 ὅποια ἀπερρόφουν τοὺς προηγουμένους αἰῶνας, καὶ τὰ
 ὅποια εἶναι ἢ ἀπολύτρωσις ἐν τῇ ἠθικῇ τῆς λέξεως
 σημασία, ὁ ἐξιλασμός, ἢ εἰς θαύματα πίστις, αἱ ἐσχα-
 τολογικαὶ προσδοκίαι, τὸ δόγμα περὶ θεότητος τοῦ Χρι-
 στοῦ, ἢ διαρκικὴ κοσμοθεωρία μετὰ τῆς μετὰ τὴν ὕλης
 καὶ πνεύματος ἀντιθέσεως καὶ μετὰ τῆς ἀπαισιοδοξίας
 ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐπιγείων. Δὲν θέλομεν
 γὰ εἰπῶμεν, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ ζητήματα ταῦτα
 ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τοῦ γερμανικοῦ ἰδανισμοῦ· ἀλλὰ
 πάντως ἔχουν ἐξωσθῆ ἀπὸ τοῦ κέντρου εἰς τὴν περιφέ-
 ρειαν. Τοῦτο δὲ ἰσχύει καὶ περὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Χέρ-
 δερ, ὅστις ἦτο θεολόγος καὶ αὐλικὸς ἱεροκῆρυξ. Φυσι-
 κὸν εἶναι ὅτι ὁ Γκαίτε δὲν παρέμεινε ἀνεπηρέαστος
 ὑπὸ τῶν ἰδεῶν ἐκείνων καὶ τῶν ροπῶν τῆς Διαφωτί-
 σεως, Χαρακτηριστικὸν ἄλλως τε γνῶρισμα τοῦ χαρα-
 κτηρὸς του εἶναι ὅτι προσπαθεῖ γὰ δέχεται καὶ γὰ
 ἀφομοιοῖ πᾶν ὅ,τι γνωρίζει καὶ πᾶν ὅ,τι ἔρχεται εἰς

ἐπαφήν πρὸς αὐτόν, συνδέων αὐτὸ ἐσωτερικῶς κατ' ἴδιον τρόπον καὶ διαμορφῶν αὐτὸ διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ἐξαιρετικῆς του προσωπικότητος.

Ἐν ἑκείνῳ ἔτι ἰσχυροτέραν ροπὴν ἤσκησαν ἐπ' αὐτοῦ αἱ ἰδέαι τοῦ γερμανικοῦ ἰδανισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἐγένετο συγχρόνως διαπρεπέστατος ἀντιπρόσωπος καὶ κύριος φορεὺς μετὰ τῶν Χέρδερ, Λέσσιγγ καὶ Σίλλερ. Διότι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ ποιητοῦ αἱ ἰδέαι τῆς Διαφωτίσεως δὲν εἶχον πλέον τὴν προτέραν αἴγλην. Εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων τῆς κλασικῆς περιόδου τῆς Γερμανίας ἡ προσπάθεια αὕτη «πρὸς ἔξοδον τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς κηδεμονίας, τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος φέρει τὴν ἐνοχλήν», ἵνα μεταχειρισθῶ τὸν ὑπὸ τοῦ Καντίου δοθέντα εἰς τὴν Διαφώτισιν χαρακτηρισμόν, ἔχει ἀποβάλλει κατὰ πολὺ τὴν δύναμιν καὶ τὸ κύρος τῆς Ἡ Διαφώτισις εἶχεν ὑψώσῃ εἰς θέλειαν παντοδυναμίαν τὸ ἀνθρώπινον λογικόν.

Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἦτο κατ' αὐτὴν ἡ μόνη πηγὴ τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἡ νόησις ἡ ὑψίστη τῶν ψυχικῶν δυνάμεων καὶ λειτουργιῶν, τὸ κατὰ λόγον ἀποδεικνύοναι ἀπετέλει τὴν οὐσίαν καὶ τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς ζωῆς, ἡ δὲ πρακτικὴ σκοπιμότης τὸ μόνον μέτρον. Ἄλλ' εἶναι φυσικὸν ὅτι, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θέλη νὰ συλλαμβάνῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ πάντα διὰ τοῦ νοῦ, περιορίζει κατ' ἀνάγκην τὸν συναισθηματικὸν βίον καὶ ἀποξηραίνει τὸ θυμικόν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶνε πλέον εἰς θέσιν νὰ ἐκφράσῃ ἑαυτὸ μετὰ τοῦ ἰδιάζοντος εἰς αὐτὸ πάθους, οὐδὲ νὰ ἐκδηλωθῇ ὡς ἀναλαμπὴ τις ἐκ τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ὑποσυνειδήτου ψυχικοῦ βίου. Διὰ τοῦτο οὐδὲν ἐννοοῦν οἱ ἄνθρωποι τῆς Διαφωτίσεως ἐκ τῶν τοιούτων ἐκδηλώσεων τοῦ συναισθήματος, οὐδεμίαν κέκτηνται αἴσθησιν διὰ τὸ μυστηριώδες, τὸ ἀσυ-

νείδητον, τὸ μὴ δυνάμενον νὰ ὑπολογισθῆ ὑπὸ τοῦ νοῦ, τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου καὶ κατὰ φύσιν καὶ αὐθορμήτως δημιουργικόν.

Ἐννοεῖται λοιπὸν ὅτι ἄνδρες, οἱ οἱ Γκαίτε καὶ ὁ Σίλλερ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἱκανοποιηθοῦν πλήρως διὰ τῶν ἰδανικῶν καὶ τῆς νοοτροπίας τῆς Διαφωτίσεως. Ἰδανικὸν αὐτῶν ἦτο ὁ ἀνθρωπισμὸς τὸ μὲν ὡς πίστις εἰς τὰς εὐγενεῖς δυνάμεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὸ δὲ ὡς προσπάθεια πρὸς ἀνάπτυξιν πασῶν τούτων τῶν δυνάμεων καὶ δεξιοτήτων. Ἀπὸ τοῦ ἰδανικοῦ τούτου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λείπουν αἱ συναισθηματικαὶ ἀξίαι, οὔτε ἐπομένως αἱ θρησκευτικαί. Τὸ βάθος δὲ ἀκριβῶς αὐτῶν καὶ ἡ θερμότης ἀποτελοῦν τὰ δύο οὐσιώδη γνωρίσματα, τὰ ὅποια διακρίνουν τὸν γερμανικὸν ἰδανισμὸν καὶ ἀνθρωπισμὸν ἀπὸ τῆς ἐπὶ τοῦ λογικοῦ μόνον στηριζομένης Διαφωτίσεως. Πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν νοησιαρχικῶν ἐκείνων κατευθύνσεων τῶν χρόνων τῆς Διαφωτίσεως ὑπὸ τῶν Γερμανῶν κλασικῶν συνετέλεσε μεγάλως τὸ μὲν ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Hume ἔναντι τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης εἰς τὸ ἀνθρώπινον λογικόν, τὸ δὲ τὸ κήρυγμα τοῦ Rousseau, ὅστις ἐγένετο προφήτης τῆς εἰς τὸν συναισθηματικὸν βίον ἡμῶν ἐμβαθύνσεως, τὸ δὲ πρὸ πάντων ἡ φιλοσοφία τοῦ Καντίου. Διὰ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ τελευταίου τούτου συνετρίβη ὁ δογματισμὸς καὶ ἡ ἐμπειριοκρατία καὶ ἐδημιουργήθη ἡ πεποίθησις περὶ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος, ἡ διάγνωσις τῶν δημιουργικῶν αὐτοῦ πνοῶν. Τοιουτοτρόπως περὶ τὰ τέλη τοῦ «αἰῶνος τῆς Διαφωτίσεως» δημιουργεῖται ἡ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐν Γερμανίᾳ τερματίζουσα νέα πνευματικὴ κίνησις, ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα «γερμανικὸς ἰδανισμὸς» καὶ ἀνθρωπισμὸς. Δι' αὐτοῦ ὄχι μόνον τὸ συναισθηματικὸν ἀποκαθίσταται εἰς τὰ

ἀπαράγραπτα αὐτοῦ δίκαια, ἀλλὰ διανοίγονται νέαι, εὐρύτεραι καὶ θαυότεραι ἀπόψεις πρὸς κατανόησιν τῆς φύσεως, τῆς ἱστορίας, τοῦ βίου τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀτόμων. Ὁ γερμανικὸς ἰδανισμὸς, παρ' ὅλην του τὴν συγγένειαν πρὸς τὴν Διαφώτισιν, σημαίνει κάτι Νέον ἐν τῇ ἱστορίᾳ· τὸ νέον δὲ τοῦτο δημιουργεῖται ἐξ αὐτῆς καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὴν διὰ τῆς ἀφομοιώσεως τῶν ἰδανικῶν τάσεων τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεϊβνίτιου, τοῦ γερμανικοῦ εὐσεβισμού, τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας. Πρὸς τὴν δημιουργίαν ταύτην συνέβαλε πλεῖστον ἔσον καὶ ἡ γερμανικὴ ποίησις καὶ καλλιτεχνία καθόλου, κύριαι δὲ φορεῖς τῆς κινήσεως εἶναι οἱ κλασικοὶ τῆς γερμανίας ποιηταί. Γνωριμία μετὰ τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς ζωῆς καθ' ὅλας τῆς τὰς ἐκφάνσεις, ἐμβάθυνσις εἰς τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος, ἀφομοίωσις ὅλων τῶν μορφῶν τοῦ βίου, κατανόησις τοῦ κόσμου ὡς ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος εἶναι τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον ἐλαύνει τοὺς ἄνδρας τούτους. Καὶ ὁ σκοπὸς ὅλων αὐτῶν ; Σκοπὸς εἶναι ἡ μορφοποίησις τῆς προσωπικότητος, ὁ ἐσωτερικὸς πλουτισμὸς, ἡ διὰ τοῦ ὕλικου, ὅπερ πᾶρχει ἡ ζωὴ, ἀποτέλεισις τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀνέλιξις καὶ ἡ τελείωσις ὅλων τῶν ψυχικῶν ιδιοτήτων καὶ λειτουργιῶν, μετὰ μίαν λέξιν τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἀπὸ τοῦ ἰδανικοῦ τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν γὰρ λείπη φυσικὰ ἢ θρησκευτὰ. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς διακρίνει τὸν πνευματικὸν βίον τῆς Γερμανίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπὸ τοῦ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Εὐρώπης.

ΣΤ'.

Αἱ ἰδέαι ἐκεῖναι τῆς Διαφωτίσεως ἐπέδρασαν, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐπὶ τοῦ Γκαίτε, ὅστις καθ' ὅλον του τὸν μακρὸν βίον προσεπάθει γὰρ δέχεται πάσας τὰς